

Robert N. Proctor

ZLATI HOLOKAVST

Izvor cigaretne katastrofe in poziv k njeni odpravi

Kako so proizvajalci cigaret ustvarili
popoln stroj za zasvojenost in posledice
kajenja napravili za »lanski sneg«

Robert N. Proctor

ZLATI HOLOKAVST

Izvor cigaretna katastrofa in poziv k njeni odpravi

Kako so proizvajalci cigaret ustvarili
popoln stroj za zasvojenost in posledice
kajenja napravili za »lanski sneg«

Prevedel: Sandi Kodrič

Ljubljana, 2016

Robert N. Proctor

ZLATI HOLOKAVST

Izvor cigaretne katastrofe in poziv k njeni odpravi

**Kako so proizvajalci cigaret ustvarili popoln stroj za zasvojenost
in posledice kajenja napravili za »lanski sneg«**

GOLDEN HOLOCAUST

Origins of the Cigarette Catastrophe and the Case for Abolition

Copyright © 2011 by The Regents of the University of California.

© za Slovenijo UMco, d. d., 2016. Vse pravice pridržane.

Prevod: Sandi Kodrič

Izdajatelj in založnik:

UMco d. d. / Zbirka Angažirano

Urednik: dr. Samo Rugelj

Pomočnica urednika: Renate Rugelj

Jezikovni pregled: Mira Turk Škraba

Spremna beseda in strokovni pregled: Luka Šolmajer

Oblikovanje ovitka: Žiga Valetič

Slika na naslovnici: Vincent van Gogh, *Lobanja s cigareto, 1886*

Postavitev: Aleš Cimprič

Številčenje kazala: Luka Šolmajer

Tisk: Primitus d. o. o.

Naklada: 500 izvodov, 1. natis

Ljubljana, 2016

Brez pisnega dovoljenja založbe je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, skupaj s fotokopiranjem, tiskanjem ali shranitvijo v elektronski obliki, v okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

663.97(091)
613.84

PROCTOR, Robert, 1954-

Zlati holokavst : izvor cigaretne katastrofe in poziv k njeni odpravi : kako so proizvajalci cigaret ustvarili popoln stroj za zasvojenost in posledice kajenja napravili za "lanski sneg" / Robert N. Proctor ; prevedel Sandi Kodrič ; [spremna beseda Luka Šolmajer]. - 1. natis. - Ljubljana : UMco, 2016. - (Zbirka Angažirano)

Prevod dela: Golden holocaust

ISBN 978-961-6954-59-4

284676096

UMco d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana

tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

*Za svet brez tobaka,
znanost brez korupcije
in ljudi brez bolezni.*

VSEBINA

Prolog	11
UVOD: Forenzično vprašanje, kdo vse je vedel za to in od kdaj	27
PRVI DEL: ZMAGOSLAVJE CIGARETE	37
1. Revolucija sušenja z vročim zrakom	43
2. Vžigalice in mehanizacija	49
3. Vojna ima rada tobak, tobak ima rad vojno	60
4. Obdavčitev – druga zasvojenost	67
5. Marketinški geniji si dajo duška	77
6. Sponzoriranje športa za prodajo dima	116
7. Zamegljevanje spleta	152
DRUGI DEL: ODKRIVANJE RAKOTVORNOSTI	163
8. Zgodnji znaki rakotvornosti	167
9. Roffov udar in odziv nacistov	174
10. Eksperimenti v Ecusti	193
11. Konsenz in matematika veleporije	210
TRETJI DEL: OBSEŽNA ZAROTA	227
12. Raziskave za zavajanje in odvrčanje pozornosti	231
13. Agnotologija na delu	264
14. Sleparija s filtri in veleprevara z ventilacijo	287

15. Skrekani nikotin: obdelava, da cigareta bolj »zadene«	355
16. Vdor na univerze	372
17. Zaroti se pridružijo zgodovinarji	411
ČETRTI DEL: ŽAREČA UMAZANIJA IN ODREŠITEV	439
18. Kaj v resnici vsebuje vaša cigareta	445
19. Radioaktivnost cigaretne dima	465
20. Čudaški posel z ogorki in adut pri globalnem segrevanju	474
21. Globalizacija morije	483
22. Kaj je treba storiti	495
Končne opombe	509
Bibliografija in spletni viri	603
Leksikon	621
Imensko in stvarno kazalo	635
SPREMNA BESEDA: Resnica o industriji, ki so ji že zdavnaj potekli vsi roki trajanja (Luka Šolmajer)	683

KAZALO ILUSTRACIJ

(na straneh 329–352)

1. Majevske poslikave in glifi iz Madridskega kodeksa, datiranega okoli leta 1600
2. »Ali inhalirate?« – Oglas podjetja American Tobacco, ki povezuje inhaliranje cigaretne dima s seksualno zadovoljitvijo
3. Patriotizem tobačnih davkov
4. Zvijalke cigaret v Ameriki 19. stoletja
5. Cigaretni stroj Bonsack iz leta 1881
6. Cigaretni stroj Hauni Protos-M5
7. Bomboni v obliki cigaret iz štiridesetih in petdesetih let 20. stoletja
8. »Tako kot očka!« – Bomboni v obliki cigaret, tobačna igračka za vzgojo prihodnjih kadilcev
9. Marlborovi otroški paketki za Filipince
10. Naslovnica knjige »Pomisli. Ne kadi«, ki jo je podjetje Philip Morris razpošiljalo ameriškim srednjim šolam v akciji, ki naj bi nasprotovala kajenju mladih
11. »Prava odločitev, prav zdaj« – Del kampanje podjetja R. J. Reynoldsa »za upiranje vrstniškemu pritisku h kajenju, ki ga utegnejo občutiti mladostniki«
12. »Tobak je napaka, če si najstnik« – Lorillardov odziv na kampanjo Philipa Morrisa »Pomisli. Ne kadi«
13. Tobak Črnuhovi lasje, okoli leta 1930
14. Uradna sodnikova značka s kadilko Ginny na teniških turnirjih Virginia Slims
15. Strateška filantropija: Philip Morris oglašuje svojo finančno donacijo filipinskemu Rdečemu križu
16. Trženje cigaret Kent afroameriškim zdravnikom
17. Semiotika cigaret Silk Cut, ki jih kadijo v Evropi

18. Seks cigaretnih škatlic v oglasu po izraelsko
19. Subliminalno (podzavestno) oglaševanje Marlboro na avtomobilih Ferrari v formuli ena
20. Cigarete Listerine, ki jih je v tridesetih letih 20. stoletja prodajalo podjetje Axton-Fisher
21. Oglas s prodajnim avtomatom za cigarete na škatlici vžigalic
22. Cigaretne škatlice za lutke ali plastične vojačke
23. Slika tumorja na zajčevem uhlju Angela H. Roffa, ki je bil povzročen s katranom iz tobaka
24. »Firer nas kliče! In vsi mu odgovarjamo da« – Iz nemškega tobačnega časopisa leta 1938
25. »Rezultati pospešenih testov na živalih« papirnice Ecusta, 1. julij 1953
26. Rakotvorne snovi v tobačnem dimu, Philip Morris, 1961
27. Smrtnost zaradi pljučnega raka kot posledice kajenja cigaret, 1955
28. »Iskrena izjava kadilcem«, 4. januar 1954
29. Vizualna agnotologija Inštituta za tobak, 1979
30. Dnevnik telefonskih pogovorov podjetja Brown & Williamson na temo »Kajenje in zdravje« za leto 1999
31. Patent cigaretnega filtra iz leta 1958
32. Lorillardov oglas za cigarete True z močno ventilacijo, 1976
33. Impresum in kazalo Biltena medicinske zgodovine, pomlad 1993
34. Pisemski obtežilnik z maskoto Dr. Kool iz tridesetih let 20. stoletja
35. Kot »območje za uriniranje znotraj plavalnega bazena«

PROLOG

Bilo je leta 1970; star sem bil šestnajst let, obiskoval pa sem tretji letnik srednje šole Southwest v Kansas Cityju. Vse dijake so sklicali v veliko predavalnico, da bomo poslušali govor nekega tipa iz tobačne industrije o tem, da nam kajenje škodi. Govorca se spomnim le po tem, da je bil mlad in krasno oblečen – nosil je črtasto srajco in bele čevlje. Toda njegovo sporočilo je bilo nedvoumno: kajenje ni za otroke. Medlo se spominjam slogana »izbira za odrasle«. Kajenje je bilo predstavljeno kot vožnja avtomobila ali alkohol ali spolnost – torej reči, o katerih naj ne bi dijaki niti razmišljali.

Na tega možakarja se spomnim, kadar koli slišim ljudi, ki jih skrbi »mladostniško kajenje«, in občudujem dejstvo, da je veltobak (izraz za največje svetovne proizvajalce cigaret, op. prev.) vedno korak ali dva pred vsemi. Gospod v belih čevljih nam je predal odlično oglasno sporočilo, v katerem je bilo združeno najboljše iz obratne psihologije s preizkušnim trikom ustvarjanja skušnjave s prepovedanim sadežem. Tržniki vedo, da otroci hočejo prepovedane stvari, še posebno če so »za odrasle«, zato so neuspešni vsi programi, ki mlade odvrtaajo od kajenja. Najstniki ne marajo pokroviteljstva ali da se z njimi ravna kot z otroki – podjetja to že ves čas vedo veliko bolje kot njihovi kritiki.

Proizvajalci cigaret so notorični mojstri zavajanja; poznajo moč slik in kako jih izkoristiti, da premagajo zdrav razum in

oliko. Prav tako znajo vzbuditi željo, hkrati pa bi nas radi prepričali, da res ne želijo, da bi mladi kadili. Zagovorniki zdravja so zaradi tega prišli do preprostega pravila: proizvajalce cigaret najprej vprašati, kaj bi bilo treba storiti (npr. za omejevanje kajenja mladih), potem pa ukreniti ravno nasprotno od tistega, kar povedo.

Vendar je veletobak deležen presenetljivo prijazne usode. Cigarete ostajajo vodilni preprečljivi vzrok smrti, in večina teh smrti je še pred nami. Tobak je v 20. stoletju pomoril le približno sto milijonov ljudi, v primerjavi z milijardo, kolikor jih bo v 21. stoletju, če bodo šle stvari naprej tako kot doslej. Danes je tobak kriv za okoli šest milijonov mrtvih na leto, kar je več kot zaradi aidsa, pandemij v bližnji preteklosti, malarije, prometnih nesreč, terorizma in vseh prepovedanih drog – skupaj. Največ jih podleže zaradi srčno-žilnih bolezni, takoj za tem sta emfizem in pljučni rak, sledijo gangrena ter rak na mehurju, trebušni slinavki in materničnem vratu. Požari zaradi tobaka pobijejo samo nekaj deset tisoč ljudi, kar pa je še vedno občutno več, kot je smrti zaradi letalskih nesreč ali terorističnih napadov. Umrlih zaradi cigaret je samo v ZDA za dva polna jumbo jeta *dnevno*; po vsem svetu pa jih je za celo floto takih letal. Polovica vseh tistih, ki kadijo vse življenje, bo umrla zaradi posledic kajenja. Vsaka cigareta kadilcu odvzame enajst minut življenja.

Kaj te številke resnično pomenijo? Koliko slabše je, če tobak pobije šest milijonov ljudi na leto namesto, denimo, šest tisoč?

»Ena smrt je tragedija, milijon smrti je statistika.« Te besede pripisujejo Stalinu, a bi prav lahko izvirale tudi od prodajalcev nikotina. Arhiv tobačne industrije, ki je bil razkrit po odločitvi sodišč, je poln njihovih dovtipov o tem, kako je kajenje »glavni vzrok za statistiko« in kako se je treba »izogibati spancu, kajti večina srčnih napadov se zgodi med spanjem«. Bolj resne so sicer njihove obtožbe, da nas skušajo »nikotinski nacisti« in »tobačni fašisti« brcniti v svet, v katerem je prepovedana vsaka zabava. Zaviranje uporabe tobaka bi radi prikazali kot obsesijo primitivnih nadutežev, zagovornikov vsemogočne države

in zaostalih puritancev. Pri Brownu & Williamsonu so nergali celo, »da so cigarete žrtev zakonov linča«.

Del razlogov za uspeh tobačne industrije tiči v njihovi mojstrski uporabi ilustrativnih besed ter radia in televizije. »Bodimo medij« se je glasil načrt v devetdesetih letih 20. stoletja, ko je Philip Morris razmišljal celo o nakupu medija ali tiskovne agencije, kot sta bila Knight-Ridder in United Press International, da bi prek njega širil svoja sporočila. Naslednji korak je bilo prizadevanje, da bi zgodbo o tobaku uvrstili med »novice o lanskem snegu«, torej tiste, da je pes ugriznil človeka. Tobak se predstavlja kot rešen problem, izginjajoč anahronizem iz oddaljene preteklosti. Veliko napora je bilo vložnega v poljnene časopisov in revij s takimi nesmisli, medtem pa tobačna proizvodnja nevidno brni naprej. *Incognito ergo sum*. Herkulski stroji, ki poganjajo današnje megatovarne, so varno skriti pred očmi javnosti, zato je v drobovje (in možgane) tobačne industrije prodreti težje kot v Pentagon ali CIO.

Posledica je množična slepota. Večina ljudi se zaveda, da je ravnanje tobačne industrije vse prej kot častno, toda koliko nas ve, da cigaretni dim vsebuje arzen, cianid in radioaktivne izotope? Koliko nas ve, da 90 odstotkov svetovne proizvodnje lakrice (črnega sladkorja iz sladkega korena, op. prev.) konča v tobačnih izdelkih ali da cigarete obdelujejo z amonijakom, da s tem naredijo nekakšen nikotinski krek (crack)? Koliko ljudi ve, da je v cigaretah le približno dve tretjini tobaka, ostalo pa sestavlja zvarek dodanih sladkorjev, pospeševalcev gorenja, ojačevalcev okusa, bronhodilatatorjev ter vlažilcev, kot sta glicerol in tudi dietilen glikol, sestavina antifrizov, ki so jo, med drugim, našli v tistih smrtonosnih kitajskih zobnih pastah? Kdo ve za vso *svinjarijo*, ki se včasih znajde v cigaretah? Umazanija in plesen sta na prvem mestu, toda zraven so tudi črvi, žica in žuželčni iztrebki.

Star rek iz te panoge se glasi: cigareta je s tobakom povezana toliko, kot izvod New York Timesa z borovim drevesom. Dejstvo je, da so slavite ameriške znamke cigaret bolj oslajene,

obdelane in pomazane z nitrozaminom kot tiste, ki jih kadijo drugod po svetu. Toda svet se hitro približuje ZDA. Tobak je povsod, razen redkih izjem, skoraj nereguliran. Francoske cigarete morajo vsebovati vsaj 85 odstotkov tobaka, Nemci ne dovolijo obdelave tobaka z amonijakom, večina ostalega sveta pa je pravi Divji zahod. Celo pasja hrana je bolj natančno regulirana in klavnice iz *Džungle* Uptona Sinclairja so bile čistejše od tobaka. Poskusite si torej predstavljati notranjost tovarne cigaret in če ne bo šlo, pomislite, kaj to pomeni.

Prav tako neviden je politični vpliv, s katerim razpolaga tobačni lobi. Bralce bo morda presenetilo, ko bodo izvedeli, da se predsednik ZDA Lyndon Johnson ni drznil lotiti veletobaka zaradi strahu, da bi to ogrozilo položaj njegove stranke v državni politiki, ali da je imel tobak veliko vlogo v Marshallovem načrtu za obnovo povojne Evrope, ali da je vrinjeni krt iz tobačne industrije sodeloval pri pripravi poročila zdravstvenega ministra ZDA iz leta 1964. Morda je manj presenetljivo, da so si zanikovalci globalnega segrevanja polomili zobe z uporabo taktike zagovornikov tobačne industrije, ko so se proti znanosti bojevali s svojo znanostjo, ustvarjali dvom in negovali nevednost. Tobačna industrija je kot za zatemnjenim steklom: vidimo le končni izdelek in slišimo marketinški trušč, medtem pa mašinerija s svojimi gigantskimi tovarnami in skrbno varovanimi formulami ostaja skrita, skrivnostna in nerazumljena.

Potem so tu še same cigarete v nepredstavljeni količini. Šest bilijonov – to je 6.000.000.000.000 – se jih pokadi vsako leto. Iz njih bi lahko naredili verigo od Zemlje do Sonca in nazaj in še bi ostalo za nekaj povratnih poti do Marsa. Če bi jih postavili v kolono, bi ta merila 480 milijonov kilometrov. Tolikšno kolono torej človeštvo pokadi vsako leto, kar pomeni, da bi kolona izginjala s hitrostjo 54.000 kilometrov na uro 24 ur dnevno. Zamislite si neskončno dolgo cigareto, ki izginja s 50-kratno hitrostjo zvoka, hitreje kot se sateliti gibljejo po Zemljini orbiti.

O zgradbi cigaret ne slišimo kaj dosti, vendar gre za enega najbolj pazljivo (in večje) oblikovanih predmetov na planetu – ki

je zakrivil več smrti na svetu kot strelivo. V cigaretno znanost je bilo vloženih na milijarde dolarjev – po eni od skrivnih ocen te industrije »več deset milijard dolarjev samo v ZDA«. Pri razvoju tega ubijalskega stroja so sodelovale trume kemikov, milostni strel pa si nazadnje zada sam kadilec oziroma vse pogosteje kadilka.

Veliko znanja in talenta je bilo angažiranega za pripravo cigarete kot optimalne naprave za vnos droge, ki zasvoji in dobesedno prodaja sama sebe. »Izdelava stane en cent, prodajajo se za en dolar. In povzročajo zasvojenost,« so besede milijarderja, guruja investiranja (in nekdanjega člana upravnega odbora družbe Reynolds) Warrena Buffetta. Prepoved oglaševanja omogoča uveljavljenim znamkam ohranjanje njihovega položaja, k tej prednosti pa prispeva tudi slabotna državna regulativa – kar je tudi eden od razlogov, da je Philip Morris zagovarjal sprejem zakona o preprečevanju kajenja v družini in nadzoru tobaka, ki ga je predsednik Obama podpisal leta 2009. Po več kot stoletju upiranja so Marlborovci ugotovili, da lahko še utrdijo svojo dominacijo na trgu, če privolijo v (omejen) nadzor zveznih oblasti. Novemu zakonu zato nekateri pravijo kar »zakon o monopolu Marlbor«.

Cigarete bodo odslej v ZDA nekoliko regulirane, vendar ostaja vprašanje, kako intenzivno. V tej industriji so namreč eksperti za pretvorbo limon v limonado, in utegne se izkazati, da je zdajšnja regulativa še ena v nizu zmag proizvajalcev cigaret – odvisno od tega, ali bodo sprejeti nekateri ključni ukrepi. Nove pristojnosti FDA (ameriške Zvezne uprave za hrano in zdravila) niso velike – ne more prepovedati cigaret ali zapovedati, da mora biti vsebnosti nikotina nič –, toda tudi znotraj tega manevrskega prostora se da postoriti marsikaj. Čisto na začetku bi morala FDA s svojo novim pooblastilom *znižati največjo dovoljeno vsebnost nikotina v cigaretah in zahtevati, da cigarete ne povzročajo dima z vrednostjo pH, nižjo od 8*. Znižanje vsebnosti (ne pa vnosa!) nikotina v cigaretah bo zrahljalo njihovo zasvojljivost, dima s povišanim pH pa se ne bo dalo inhalirati,

kar bo preprečilo večino primerov pljučnega raka. Ta dva ukrepa bi naredila več za izboljšanje zdravja ljudi kot kateri koli drugi ukrep v zgodovini človeške civilizacije.

***

To je knjiga o zgodovini izdelave cigaret, njihovem reklamiranju in cigaretni znanosti. Moj cilj je obravnavati cigareto kot del tehnološke zgodovine, pa tudi kot politični in sleparski artefakt. Pot nas bo vodila skozi skrivne arhive, tajne operacije ter pazljivo načrtovano trženje in kemične obdelave. To bo tudi zgodba o tem, kako je kajenje postalo ne samo seksi, ampak tudi rutinsko in *banalno*. Banalizacija kajenja je ena od najbolj čudnih okoliščin v sodobni zgodovini. Kako je nastal svet, v katerem milijoni umirajo od kajenja, pristojni pa si pred tem zatiskajo oči? Kako je tobak uspel očarati vlade in nastopati s stališča vrednot svobode, medtem pa je kritikom ostalo le opozarjanje na manj pomembno vrednoto daljšega življenja?

Še enkrat se vrnimo k številkam. Samo v ZDA se vsako leto rodi 400.000 otrok materam, ki med nosečnostjo kadijo. Ocenjuje se, da je kajenje krivo za najmanj 20.000 spontanih splavov – možno pa je, da jih je zaradi kajenja tudi do sedemkrat več. V požarih zaradi cigaret letno podleže 700 Američanov in 150 milijonov danes živečih Kitajcev bo umrlo zaradi posledic kajenja. Desetine tisočev oralov tropskega gozda je vsako leto uničenih za gojenje listov, ki so eden od členov pri nikotinski zasvojenosti, in tobak ostaja neprepoznani zločinec v nesrečnih podnebnih spremembah.

Če drži, da ob velikih številkah otopimo, je to le zato, ker smo si dovolili razmišljati kot Stalin. In če verjamemo, da je kajenje stvar »svobode«, je to zato, ker so tobačniki (avtor s tem pojmom označuje poleg proizvajalcev cigaret tudi druge v proizvodni verigi, ter zagovornike tobačne industrije in njihove podizvajalce, op. prev.) porabili milijarde, da bi nas zaslepili na tak način. Njihov propagandni stroj je tako mogočen in

deluje na tako številnih ravneh – v znanosti, pravu, politiki, športu, zabavi –, da ga je težko odmisлити. Državniki so v transu zaradi bogatije davkov, ki priteka od cigaret. Osrednji mediji so nepozorni, delno zato, ker se prikazuje, kot da je zgodba o tobaku »včerajšnja novica«. Z nikotinom so nam oprali možgane v prepričanje, ki puhanje enači s svobodo.

Zdravi ljudje radi pozabljajo, kako bistveno je zdravje za druge vrste svobode. Tobačna industrija nam trobi, da je kajenje temeljna človekova svoboščina, toda kako svoboden je amputiranec, ki trpi zaradi Buergerjeve bolezni, od cigaret povzročene motnje srca in ožilja, ki vodi do gangrene? Kako svobodna je bila moja babica, nekoč živahno južnoteksaško dekle, ki je na smrtni postelji hropla zaradi emfizema, ki ji je razkrojil pljuča? Takšno bolehanje je počasno uničevanje duha, ki si ga zdravi in močni le težko predstavljajo. To postopno dušenje nam prodaja tobačna industrija in neprevidni se ujamejo v njeno past.

Tobačniki bi radi, da verjamemo, da je kajenje »svobodna izbira«, in res je, da nam nihče ne prislanja revolverja na glavo. Prodajalci ne morejo prodajati, če ni kupcev. Toda cigarete zasvojijo in kadilci težko prenehajo kaditi, pogosto je odvajanje pravo trpinčenje. Nikotin prevezuje povezave v možganih in ustvarja farmakološko zasvojenost, ki je tako trdna kot pri opiju ali heroinu. Rezultat je, da je nemogoče prenehati – zato nekateri na koncu kadijo celo skozi luknje v grlu. Ankete kažejo, da večina kadilcev *želi* prenehati kaditi in da obžalujejo, da so sploh začeli: tobak ni *rekreativna droga* in v tem se razlikuje od alkohola ali marihuane. Med pivci alkohola jih je zelo malo zasvojenih – le okoli pet odstotkov, v primerjavi z 90 odstotki rednih kadilcev cigaret. Skoraj nihče od tistih, ki si kdaj pa kdaj privoščimo pivo ali kozarec vina, ne obžaluje te plati svojega življenja; v pitju uživamo. S cigaretami pa je drugače. Kadilci po navadi ne marajo svoje razvade in si želijo, da bi se je rešili. Zato na primer izkušnje s prohibicijo v stilu dvajsetih let 20. stoletja niso relevantne. Prohibicija ni bila uspešna, ker večina

pivcev uživa pri pitju in to lahko počne odgovorno, medtem ko pri potrošnji tobaka ni tako.

S tem smo prišli do dveh drugih problemov argumenta o svobodi. Prvi izvira iz dejstva, da kadilci tipično začnejo s cigaretami pri trinajstih ali štirinajstih letih. Redkokdo začne po obdobju najstništva; kadilci nastajajo v otroštvu, ko še ne morejo »odraslo odločiti«. Potem pa je njihovo odločanje že pod vplivom zasvojenosti. Argument svobode je na trhlih temeljih tudi zato, ker nekadilci pogosto trpijo zaradi pasivnega in celo terciarnega kajenja. Približno 50.000 Američanov letno umre zaradi pasivnega kajenja, kar je več kot zaradi prometnih nesreč. Številka za ves svet bržkone presega pol milijona.

Spodbudno pri tem je morda le to, da smo za seboj že pustili vrh potrošnje tobaka. Globalno gledano je ta dosegla rekordno raven šestih bilijonov cigaret letno na vstopu v 21. stoletje in je odtlej rahlo upadla. Morda bo upadala še naprej, potem ko bodo vlade držav uvidele, kolikšno ceno za to plačujejo v človeških življenjih, pa tudi v gospodarski uspešnosti in okoljski blaginji. Tobak spada med nezanemarljive vzroke globalnih podnebnih sprememb zaradi požarov, izsekavanja gozdov za gojenje tobaka, pa tudi zaradi količine uporabljenega premoga in petrokemičnih izdelkov pri njegovi pridelavi in predelavi. Ko se bodo ljudje zavedli tudi tega in primerno ukrepali, se bo pospešilo usihanje porabe cigaret.

Ta žarek upanja na preobrat ima različne elemente, med katerimi je glavna zakonodaja o omejevanju kajenja, ki se širi po svetu. Prepoved kajenja v zaprtih prostorih utegne napraviti kajenje za početje marginalcev, ki meji na antisocialno. Poziv k dodatnim omejitvam je tudi pomemben del Okvirne konvencije o nadzoru nad tobakom, prvega svetovnega zdravstvenega sporazuma, ki ga je skupščina Svetovne zdravstvene organizacije sprejela leta 2003. Do leta 2015 je k sporazumu pristopilo 180 držav in se s tem zavezalo k zmanjševanju porabe tobaka prek obdavčevanja, slikovnih opozoril, prepovedi oglaševanja in vzpostavitve javnih prostorov brez tobačnega

dima. Člen 5.3 zahteva, da morajo biti proizvajalci izločeni iz vseh faz odločanja o regulativi tobaka, nekaj napredka pa je tudi pri zatiranju čezmejnega tihotapljenja.

Okvirna konvencija nima mehanizmov za uveljavljanje sprejetega, zato še nismo videli večjega učinka. Na dolgi rok bodo učinkovitejši lokalni koraki pri odporu, ko bodo državljani zahtevali pravico, da dihajo čist zrak. Številna mesta, pokrajine in cele države zdaj že prepovedujejo kajenje v zaprtih prostorih in pod drobnogled prihaja tudi kajenje na prostem. Več kot 160 kilometrov kalifornijskih plaž je že osvobojenih dima, velemesta, kot je New York, pa prepovedujejo kajenje v mestnih parkih. Ponekod je kajenje prepovedano tudi v zasebnih stanovanjih, da se dim ne bi razširjal v sosednje prostore. Malo vprašanj na področju javnega zdravja je bolj pomembnih od tega: ali imamo vsi pravico do dihanja čistega zraka? Ali pa imajo kadilci bolj temeljno svoboščino, da ga onesnažujejo?

Govorjenje o »pravicah« marsikje na svetu ni dobrodošlo, saj ima prednost govorjenje o zdravju, čistosti ali kakih drugih državljanski ali moralni vrlini. Ena od največjih zavor pri spremembah je dejstvo, da države še vedno polnijo proračune s tobačnimi davki. A tudi to se spreminja, ko tobačni davki postajajo vse manj pomembni v celotnih prihodkih države. Poleg tega so države sprevidele, koliko javnega denarja tobak pogoltne v obliki stroškov zdravljenja in znižane storilnosti (podjetja v ZDA za kadilca letno porabijo 5.000 dolarjev več kot za nekadilca). Naslednji žarek upanja lahko zaznamo v obnovljenem spoštovanju do življenja starostnikov. Ker je večina ljudi, ki umrejo zaradi kajenja, starih, je lažje trivializirati cigaretno smrt, in mladi se morda ne zavedajo razlike med kvalitetnim življenjem do osemdesetega ali devetdesetega in bolehanjem do šestdesetega ali sedemdesetega leta. Tu moramo v mislih malo zastati, kajti nikakor ne velja, da kajenje na hitro ubije nekega dotlej zdravega starca. Kadilci se namreč hitreje starajo (pomislimo na gube in spolno disfunkcijo), če sploh ne omenjamo rakov in srčnih infarktov.

Ravno tako je treba imeti v mislih okoljske stroške tobaka. Morda bo globalno segrevanje zadnja kaplja čez rob, ki bo pripomogla k družbi brez tobačnega dima, potem ko enkrat sprevidimo, koliko k segrevanju prispeva proizvodnja cigaret.

Po vsem povedanem si bom privoščil napoved: prepričan sem, da bo prišel čas, ko ljudje ne bodo več kadili cigaret, vsaj ne na današnji rutinski in obsesivni način. Na kajenje v javnosti bomo gledali tako, kot danes gledamo na tiste, ki pljuvajo ali urinirajo v javnosti. Ko bo kajenje postajalo vse bolj nenormalno, bomo globalno potrošnjo spravili na stotine milijard kosov letno in nato na desetine milijard – v primerjavi z današnjimi bilijoni. Bralci te knjige bodo morda nekoč težko verjeli, da je bilo kajenje kdaj tako razširjeno in vpeto v popularno kulturo. Vseprisotno kajenje v filmih, ki ga je več kot pol stoletja sponzorirala tobačna industrija, bo videti kot smešno čudaštvo. Že danes so nenavadni spomini na nedavne čase, ko je bilo kajenje običajno na avtobusih, letalih in vlakih, v dvigalih in zdravniških ordinacijah, ko so otroci v šolah izdelovali pepelnike, znanstveniki pa rade volje sodelovali s tobačno industrijo. Spremembe bomo dosegli le, če bomo cenili naše preminule prednike in upoštevali, da svet, v katerem živimo, ni svet, v kakršnem bi morali živeti.

***

Moj cilj je torej obravnavati cigareto kot spretno oblikovan kulturni artefakt, ki ga večina kadilcev ne ljubi in ki je še bolj smrtonosen, kot bi lahko bil. Tako kot pri mojih prejšnjih knjigah upam, da bom skozi zgodovinski pregled cigaret pokazal, da je tisto, kar nam je sicer domače, vseeno precej čudno, in da velja tudi obratno. Besedilo sestavljajo štirje deli.

V prvem delu raziskujem izvor sodobne cigarete, smrtonosni izum sušenja z vročim zrakom, in prispevke vžigalic, mehanizacije, militarizacije in množičnega marketinga. Kot bomo videli, je sušenje z vročim zrakom omogočilo, da se da cigaretni

dim inhalirati, vžigalice so omogočile vžig kjer koli, z mehanizacijo so se cigarete pocenile, množično trženje pa jih je napravilo za zaželene. Obravnaval bom tudi ključno vlogo vojn in kako so države postale odvisne od tobačnih davkov. Pregledal bom pester nabor trikov za povečanje prodaje cigaret – od dimnih vizualnih sporočil na nebu in stripov do umetelnih filtrov in sponzoriranja športa, glasbe in umetnosti. Skozi umestitve v filmih in reklamo zdravnikov za cigaretne bombone, ki jih je neki tobačni mogotec označil za »ne preslabo reklamo«, se mladostniki navajajo na kretnje pri kajenju. Nadaljujem z omembo novih medijskih trikov (»Tobak 2.0«), vključno s tako eksotiko, kot je pornografija za kadilce.

V drugem delu se ukvarjam s tem, kako je bilo odkrito, da tobak povzroča raka, in omenjam pogosto spregledano vlogo evropskih strokovnjakov pri tem. Izpostavljene so študije iz nacističnega obdobja, ki pokažejo, da so bili Nemci pionirji pri odkrivanju in dokazovanju povezave kajenja s pljučnim rakom. Tudi tretji rajh je imel dovolj močne proizvajalce, da so se lahko uprli zahtevam ljudstva prek zdravstvenih oblasti. Srečali bomo tudi nedavno odkrite arhivske študije ameriških zagovornikov tobačne industrije, ki postavljajo na laž svoje zgodnje trditve o nedolžnosti tobaka. Nazadnje si bomo ogledali, kakšen je »konsenz« o tem, da so cigarete pomorile velikansko število ljudi, v kontekstu, ko mogočne politične sile poskušajo ustvarjati in ohranjati nevednost.

Tretji del raziskuje, kako so ameriški tobačni tajkuni organizirali globalno zaroto skrivanja dokazov o škodljivosti kajenja. Zarota se začne z nizom sestankov v manhattanskem hotelu Plaza leta 1953. Nadgrajevali so jo z ustanavljanjem organov, kot je raziskovalni odbor tobačne industrije, ki je industrijo opremljal z argumenti, s katerimi so lahko ves čas pozivali k »dodatnim raziskavam«. Za tem si bomo pogledali metode, s katerimi industrija ohranja nevednost – vključno s tehnikami, s katerimi lastnim delavcem preprečujejo dostop do resnice. Ogledali si bomo drobno je samih cigaret in argumentacijo, da

naj bi postale varnejše zaradi »pečenja«, velikosti »king size«, dodajanja mentola v filtre, nižanja vsebnosti katrana in »lahkih« cigaret – kar vse so bile bodisi traparije bodisi zavestne prevare. Ključna poanta pri tem je vgrajeno hinavstvo: filtri na primer v resnici ne filtrirajo, in luknjice, ki so navrtane v ustni del skoraj vsake sodobne cigarete (t. i. ventilacija), dajejo lažno nizke meritve katrana na merilnih robotih. Videli bomo, da »lahke« in »nizkokatranske« cigarete niso nič manj smrtonosne kot običajne cigarete izpred pol stoletja; še več, merjeno na gram teže so bistveno *bolj* smrtonosne. Kljub njihovi propagandi o »izboljšanju« so proizvajalci v resnici zgolj stlačili več smrti in bolezni v vsak gram tobaka – in si prislužili več denarja. Podjetja zaslužijo približno en cent čistega dobička od vsake prodane cigarete in ker na milijon pokajenih cigaret pride ena smrt zaradi tobaka, to pomeni, da je zanje človeško življenje vredno približno deset tisoč dolarjev. Predstavniki tobačne industrije radi govorijo o »izbiri« in njihova izbira je očitno ta, da raje prislužijo deset tisočakov dobička, kot da bi ohranili eno življenje svojih kupcev.

Četrty del predlaga nekaj poti iz te zagate. Obravnavali bomo zgodovino umazanije v cigaretah – od pesticidov in arom do iztrebkov črvov in žuželk. Zraven so še radioaktivni polonij, arzen in cianid. Argumentiral bom, da je sodobna cigareta tako defektna, da je ne bi smeli prodajati, vendar tudi, da imajo ljudje pravico, da pridelujejo in kadijo kar koli, dokler je to izključno za osebno uporabo, pri kateri ne škodijo drugim. Tobak ni greh ali odraz nemorale, ampak je v današnji obliki preprosto prenevaren za prodajo. A če si ga ljudje hočejo pridelovati in sušiti sami, jim država tega ne bi smela preprečevati.

Nekaj besed o metodologiji. Tobaku je posvečenega veliko zgodovinisja, ki v glavnem opeva čudesa zlatega listja. Moje besedilo je zastavljeno globalno (čeprav so ZDA v ospredju), skoraj v celoti pa se naslanjam na doslej tajne arhive tobačne industrije, ki so zdaj na voljo v digitalizirani obliki in se jih da učinkovito pregledovati. S tega vidika gre za novo obliko zgodovinisja:

zgodovina na podlagi optičnega razpoznavanja arhivskih dokumentov, ki omogoča hitro prečesavanje arhivov in iskanje zgodovinskih biserov (in madežev). Iskanje po digitaliziranem besedilu deluje kot močan magnet, saj omogoča vsakomur z dostopom do interneta, da brska po ogromnih skladovnicah dokumentov. (Treba je samo obiskati <http://legacy.library.ucsf.edu> in vpisati iskalni pojem.) Takšna objava na internetu nam daje neslutene možnosti raziskovanja. Ne samo hitrejše delo, ampak tudi nove metode raziskovanja – zdaj je na primer mogoče poiskati izvor in zgodovino pojavljanja nekega pojma ali fraze. Težko je predvideti, kako bo vse to spremenilo delo zgodovinarjev, najverjetneje pa se nam bodo odprla povsem nova obzorja.

Razen po novih raziskovanih metodah se ta knjiga od prejšnjih del o tej temi razlikuje tudi po končnem sklepu. V svoji knjigi *Cigarette Century (Stoletje cigarete)* je Allan Brandt zapisal, da je tobačna industrija tu in bo ostala tudi v prihodnje. Ni treba, da smo tako fatalistični. V cigaretah ni nič večnega; prišlo je do njihovega nastanka in prišlo bo do zatona. Enako se je zgodilo s svinčenimi barvnimi premazi in z azbestnimi izolacijskimi materiali. Verjamem, da se bo proizvodnja cigaret nekoč končala – in to ne le iz zdravstvenih ali okoljskih razlogov. Cigarete bodo opuščene, ker kadilci sami ne marajo dejstva, da kadijo. Večina jih sovraži svojo zasvojenost in bo vesela, ko se je znebi.

To so torej ključne točke, ki jih želim v tej knjigi prenesti svojim bralcem:

1. Cigarete so *najbolj smrtonosni* izdelki v zgodovini človeške civilizacije. Večina smrti zaradi njih se bo šele zgodila.
2. Cigarete so *defektne* v pravnem pomenu, s tem mislim, da so *nerazumno nevarne* in pobijejo bistveno več ljudi, kot bi jih morale.
3. Cigarete bi pomorile veliko manj ljudi že samo, če bi proizvajalci dvignili pH (bazičnost) cigaretne dima nazaj na vrednosti 8 ali več, da se dima ne bi dalo inhalirati.

4. Prav tako bi bilo manj smrtnih žrtev, če ne bi bile cigarete namensko izpopolnjene za to, da *ustvarjajo in ohranjajo* zasvojenost. Tobačno zasvojenost bi tako rekoč odpravili, če bi bilo predpisano, da cigarete ne smejo vsebovati več kot desetino odstotka nikotina (merjeno s težo v posamezni cigareti).
5. Cigarete so *okolju neprijazne*. So pomemben vzrok pustošenja naravnih virov, požarov in globalnega segrevanja – da ne omenjamo revščine – in verjetno bo tudi to prispevalo k njihovemu opuščanju.
6. Cigarete niso *rekreativna droga*. Večina kadilcev obžaluje, da so začeli kaditi, in se ne ponaša s kajenjem. To pomeni, da si bodo mnogi (če ne skoraj vsi) oddahnili, ko cigaret ne bo več.
7. Komericalno proizvodnjo cigaret je treba odpraviti, vendar naj ljudje za osebno in nekomercialno rabo svobodno pridelujejo, sušijo in kadijo kakršne koli substance želijo.
8. Globalno gledano je bil vrhunec proizvodnje cigaret že dosežen – čeprav šele nedavno. Upadanje se bo nadaljevalo, dokler ne bo cigareta samo še starinska posebnost, ki opominja na nespametno preteklost.

OPOMBA K NASLOVU

To je skrajšana izdaja knjige, ki je bila prvokrat objavljena leta 2011 pod naslovom *Zlati holokavst: izvor cigaretne katastrofe in poziv k njeni odpravi* (*Golden Holocaust: Origins of the Cigarette Catastrophe and the Case for Abolition*). Bralci, ki bodo iskali reference za citate, ki jih ni v tej izdaji, naj jih poiščejo v daljši, integralni različici. Pridevnik »zlati« v naslovu se nanaša na tobačne liste, ki so jih poimenovali tudi zlati listi (*golden leaf*), ker so za proizvajalce tobačnih izdelkov predstavljali zlato jamo. Izraz holokavst v naslovu pa uporabljam zavestno, zato da bi opozoril na razsežnosti tobačne katastrofe. Seveda obstajajo

pomembne razlike med namernim pobijanjem v času nacizma in trpljenjem kadičev. V obeh primerih pa imamo tragedijo neslutnih razsežnosti, pred katero si premnogi zatiskajo oči in mirno puščajo, da se grozovitosti nadaljujejo brez ukrepov. Ena nedolžna smrt je, kot pravijo, smrt vsega človeštva – toda *ta* holokavst nas uči, da je etika povezana tudi s številkami. Zaradi velikanskega obsega prizadetih je skoraj nemogoče pretiravati pri opisovanju nesreče, ki jo povzročajo zagrizeni trgovci s tobačno smrtjo. V olikani družbi radi uporabljamo evfemizme, toda kadar je resnica tako očitna in ostudna, bi preblage besede potvorile resničnost tega nepotrebne in sramotnega trpljenja. Ta izraz nas tudi uči, da je etika odvisna od same razsežnosti in ni pretiran pri opisovanju tragedije, ki se dogaja tudi v našem času.

UVOD

Forenzično vprašanje: kdo vse je vedel za to in od kdaj

*Drevesa na jugu dajejo čuden sad,
ki ima kri na listih in kri v koreninah.*

– ABEL MEEROPOL, 1936

Gozd Pisgah, ki leži v okrožju Transilvanija v Severni Karolini, ni ravno kraj, kjer bi pričakovali zasuk usode človeškega zdravja, a je o tem vendarle treba nekaj povedati. Tam je bil namreč leta 1953 opravljen eksperiment, ki je spremenil pogled tobačnih podjetij na svet in ki je (na njihovo domnevno zadovoljstvo) pokazal, da cigarete lahko povzročajo raka. Prizorišče je bila papirnica Ecusta, največji dobavitelj papirja za ameriško tobačno industrijo. Tedaj je podjetje že več kot deset let proizvajalo tanke bele papirčke, s katerimi so ovijali narezane fermentirane tobakove liste, da bi naredili cigarete. Cigaretetni papir ni bil njihov edini izdelek, proizvajali so tudi papir za biblije in davčne formularje. Smrt in davki v sendviču z biblijo, lep primer domiselne vertikalne integracije.

V nedavnih tobačnih vojnah cigaretetni papir ni bil deležen velike pozornosti, čeprav ni odveč omeniti, da se ne da pokaditi cigarete, ne da bi ob tem poinhalirali še katran, saje in pline, ki nastanejo pri gorenju papirja. Danes vemo, da levji delež raka zakrivi tobak, toda v štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih 20. stoletja so nekateri za to obtoževali pesticide na tobačnih listih, hlape vžigalnikov ali vžigalic, uporabo tobačnih stebelc namesto tobačnih listov ali odplinjanje gorečega papirja. Kadilci pip in cigar so obolevali veliko redkeje – v čem so bile torej cigarete slabše?

ZNANJE IMA GEOGRAFSKO POREKLO, TAKO KOT NEVEDNOST

Veliko se je govorilo o tem, kdaj bi morala tobačna industrija vedeti, da kajenje ubija. Vprašanje je dobilo velik pravni pomen, saj se veliko nedavnih tožb na sodiščih ukvarja s časovnim sosledjem dogodkov. Zgodovinarji na sodiščih pričajo o tem, ali je industrija ravnala pravilno od petdesetih let 20. stoletja naprej, ko so Inštitut za tobak, Svet za raziskave tobaka in drugi cehovski organi rutinsko zavračali trditve, da bi cigarete lahko povzročale raka ali druge bolezni. Zgodovinarje sprašujejo, naj presodijo, od kdaj naprej lahko razumno govorimo o »konsenzu« glede poznavanja teh nevarnosti.

To niso trivialna vprašanja. Pogosto sploh ni mogoče reči, kdaj so zbrani dokazi dovolj prepričljivi, če ne pristavimo še vprašanja »Dovolj prepričljivi za koga?« Naš odgovor bo odvisen od okolja, v katerem živimo, in zato nas ne more presesteti, da so odkritja sprejeta različno v različnih delih »znanstvene skupnosti« – njeno homogenost namreč praviloma precejujemo. Domneva o nekem dobro definiranem in časovno umeščenem konsenzu je nezgodovinski konstrukt pravnikov, ki želijo brez sivih con razmejevati nedolžne od krivih. Zakon je bolj digitalen kot analogen in odtenki so pogosto njegove prve žrtve.

Ko danes opazujemo s časovne distance, se zdi logično, da je moralo biti nekoč obdobje, ko tobačniki niso vedeli, da lahko cigarete povzročajo raka. In potem je enkrat prišlo do točke, ko so to spoznali. Od takrat, ko so to spoznali, lahko njihovo zatiranje nevednosti (»Potrebne so nadaljnje raziskave«) upravičeno označimo za hinavstvo. Toda kdaj se je to zgodilo? Kdaj so začeli lagati?

Tega vprašanja se lahko lotimo tako, da pogledamo razlike med njihovimi *javnimi* trditvami in *zasebno* komunikacijo.

»TAJNI DOKUMENTI«

Velik del tistega, kar danes vemo o notranjem delovanju tobačne industrije, izhaja iz dokumentov, ki so bili pridobljeni v sodnih postopkih. Ti dokumenti prihajajo na plano že vse od prvih procesov v petdesetih letih 20. stoletja, glavino pa smo dobili v poznih osemdesetih letih, ko so odvetniki tožnice Rose Cipollone izposlovali razkritje tisočev prej skritih arhivskih dokumentov. Žvižgač Merrell Williams, pravni pomočnik v službi Browna & Williamsona v Kentuckyju, je kasneje iz podjetja pretihotapil dokumente, ki so razkrili kompleksno zgodovino trženjskega ciljanja na otroke, manipuliranja z nikotinom, zarotništva in goljufij – a vse to je bil le vrh ledene gore.

Industrija se je borila, da bi ohranila take dokumente v tajnosti, toda že leta 1981 ji je v javnost ušla zbirka dokumentov, ki jo je zahtevala Zvezna trgovinska komisija, vključno s slavnim zapiskom z navedbo »dvom je naš izdelek« iz leta 1969. Leta 1998 je bila dokumentacija zbrana v sklopu splošne poravnave s pravobranilci 47 zveznih držav. Tobačna industrija je morala plačati za vzpostavitev in vzdrževanje spletnega repozitorija zbranih dokumentov, ki je leta 2000 vseboval okoli 44 milijonov strani – danes pa jih je že preko 80 milijonov, saj so bili vključeni tudi tisti iz britanskega repozitorija družbe BAT v Guildfordu.

Knjižnica arhivskih tobačnih dokumentov je največji in najlažje dostopen poslovni arhiv na svetu. Večino dokumentov se da preiskovati po ključnih besedah; ključa »rak« in »nikotin« nam vrmeta na sto tisoče zadetkov. Pojma »bejzbol« in »šport« vrmeta več tisoč zadetkov. Leta 2007 je bilo uvedeno optično prepoznavanje polnega besedila, zato lahko zdaj preiskujemo po besednih zvezah kot npr. »prosim uničite« ali »izogibati se je treba«. Iskanje po polnem

besedilu omogoča analiziranje jezikovne strukture besedil. Fraza »potrebne so nadaljnje raziskave« v dokumentih nastopa 666-krat, najdemo pa tudi pojavitve besed »nacisti«, »črnci« in »fanatik«.

Zgodovinarji so šele dobro začeli kopati po teh arhivih. Treba pa se je zavedati, da arhivi niso popolni. Mnogo dokumentov je bilo uničenih in številni občutljivi dokumenti so še vedno tajni zaradi zaupnosti odnosa med stranko in njenim odvetnikom. Sto tisoči dokumentov še niso dostopni in tisto, kar imamo, je treba razumeti kot drobce v celotni zgodbi. Danes kukamo skozi majhno špranjo v ogromno sobano in ta je le ena od sob v skrivnih palačah tobačne industrije.

Tobačna industrija slovi po tem, da je *v javnosti* nenehno zavračala možnost škodljivega vpliva cigaret na zdravje. Še leta 1994 so direktorji vodilnih ameriških proizvajalcev – »sedmerica palčkov« – pred ameriškim kongresom prisegli, da ne verjamejo, da cigarete povzročajo raka in zasvojenost.

Po drugi strani pa so se *zasebno* med seboj menili o potencialni kancerogenosti tobaka že v štiridesetih letih 20. stoletja. Nekaj časa so upali, da se da narediti »varno« ali vsaj »varnejšo« cigareto, čeprav o tem javno niso govorili, da ne bi implicitno priznali, da je tobak kakor koli škodljiv. Ko je bila sprejeta odločitev, da bodo zanimali *vse* škodljive vplive – to se je zgodilo leta 1953 –, je bilo težko skreniti s te poti. Vodilni v tobačni industriji so seveda vedeli, da bo nekoč treba priznati to podlost, a so upali, da se bo to zgodilo kasneje, ne pa v njihovem mandatu. Bili so igralci v gigantski in pogubni onkološki Ponzijevi shemi.

Kdaj je torej industrija sama spoznala, da ubija ljudi? To je odvisno od tega, koga razumemo pod pojmom »industrija«. Celo če se omejimo samo na ameriške proizvajalce, je težko

opredeliti časovnico prepoznavanja škodljivosti. Ali so pridelovalci tobaka takrat vedeli toliko kot kemiki v industrijskih laboratorijih? (Zagotovo ne.) Kaj pa delavci, ki so dodajali arome, pravniki, ki so jih branili pred tožbami, ali direktorji, ki so vodili vse skupaj?

Predstavniki tobačne industrije so nazadnje začeli govoriti enoglasno, toda to je zahtevalo pazljivo načrtovanje najbistrejših glav ameriškega reklamiranja. Koordinacija je seveda pomenila določeno tveganje, kajti industrijo so obtoževali tajnega dogovarjanja vse od leta 1911, ko je bil Dukeov imperij American Tobacco razkosen po določilih Shermanovega protitrustovskega zakona. Po tistem so se morala tudi novonastala podjetja braniti pred sumi nezakonitega dogovarjanja. Vse do petdesetih let 20. stoletja so sumi o tem za industrijo pomenili resnično in neposredno nevarnost. Stave so morale biti zelo visoke, da so si drznili tvegati novo obtožbo s tem, ko so se 14. decembra 1953 vodilni iz vse industrije sestali v manhattanškem hotelu Plaza, da bi uskladili odziv na vse bolj očitno povezavo med cigaretami in rakom. Sestanek je organiziral predsednik družbe American Tobacco Paul M. Hahn z zavedanjem, da se tobačna industrija bori za preživetje. Na tistem sestanku so se s pomočjo piarovske agencije Hill & Knowlton odločili za razvpito kampanjo »Ni še dokazano«, ki je vključevala odvrčanje pozornosti, lažna zagotovila in ustvarjanje nevednosti.

Priznati moramo, da čeprav kajenje povzroča množico boleznih, se dokazi o tem in povezave razkrijejo v različnih življenjskih fazah oziroma časovnih točkah. Največ pozornosti priteguje rak, delno zaradi pravniških razlogov, saj je lažje tožiti za nastanek nedvoumno povzročene bolezni, kot je pljučni rak, kot pa za bolezni, kakršna je odpoved srca, pri kateri je več možnih vzrokov. Tobak pobije več ljudi zaradi srčnega infarkta, toda ker je *višji delež* pljučnih rakov dokazano povezljiv s kajenjem, je na sodišču lažje dobiti primer z rakom kot pa s srčno-žilno boleznijo. Kajenje povzroča devetdeset odstotkov vseh pljučnih rakov, medtem ko je med srčnimi napadi takih,

ki jih povzroči kajenje, le tretjina. Da je v žarišču prav pljučni rak, sicer ni neupravičeno. Kajenje povzroča najrazličnejše tumorje – v ustih, grlu, na jeziku, dlesnih, dojkah, mehurju in drugje – toda maligni tumorji na pljučih so nesporna vizitka kadilcev, saj pomorijo okoli 160.000 Američanov letno in še približno desetkrat toliko ljudi drugod po svetu.

Kdaj so torej ugotovili, da kajenje *povzroča* raka? To je varljivo zapleteno vprašanje. Naš odgovor bo odvisen od tega, ali nas zanimajo:

- prva *hipoteza* o tej povezavi (1898, Rottmann v Nemčiji),
- prva omemba te povezave *v učbeniku* (1912, Adler v ZDA),
- prvi *statistični dokazi* (1929, Lickint v Nemčiji),
- prva kemična *identifikacija rakotvornih snovi* v dimu (trideseta leta 20. stoletja, Roffo v Argentini),
- prvi *eksperimentalni dokazi na živalih* (trideseta leta 20. stoletja, Roffo v Argentini),
- prvi *nadzorovani epidemiološki primer* (1939, Müller v Nemčiji),
- prva *študija kohort* (1952–1954, Doll in Hill v Angliji ter Hammon in Horn v ZDA),
- prva *eksperimentalna patologija* pri obdukciji (1955, Auerbach v ZDA),
- prvo *poročilo o konsenzu* institucij za javno zdravje (1950–1960 v Veliki Britaniji, ZDA in številnih drugih državah).

Naštetemu je treba dodati, da vedno ostaja nekaj negotovosti, kadar govorimo o tem, da je nekdo prvi. Galileo je s svojim izboljšanim teleskopom domnevno prvi opazil kraterje na Luni in Saturnove obročje, toda kaj storiti z odkritji, ki niso tako nenadna, da bi ob njih vzkliknili heureka? Kdo je, recimo, prvi ugotovil, da nikotin povzroča zasvojenost? Koncept zasvojenosti se je skozi čas spreminjal, z njim pa tudi emocije, ki so navezane na ta pojem. Se je zasvojenosti zavedal že Krištof Kolumb, ko se je pritoževal, da se njegovim možje težko odrečejo

tej novi razvadi? So ameriški staroselci doumeli koncept zasvojenosti v stoletjih, preden se je zlato listje razširilo v Evropo?

Nato sledi še vprašanje, kako in kdaj širša skupnost strokovnjakov sprejme novo »odkritje«. Galileu nedvomno lahko pripisemo zasluge za odkritje gorovij na Luni, Venerinih men in lun okoli Jupitra, toda koliko časa je moralo preteči, da so njegovi kolegi priznali ta neovrgljiva dejstva? In koga je treba upoštevati pri tej presoji? Vse strokovnjake? Vse astronome? Kaj pa astrologe, zdravnike ali plemiče, za katere je delal?

Pogosto omenjamo, *kdaj* je prišlo do odkritja, toda pomembno je tudi, *kje* se je zgodilo in kakšna je bila nadaljnja usoda odkritja. Znanje je kot rastlina, ki lahko raste in se razteza ali pa uvene in odmre – vedno je v nevarnosti, da jo zaduši plevel ali uničijo škodljivci. Druga možna analogija za znanje je viskozna tekočina, ki se pretaka iz ene skupnosti v druge. Do nekaterih koticov in špranj bo potrebovala dlje – še posebno če kake »zainteresirane stranke« ovirajo njen tok. To je torej neraven in spolzek teren, na katerem je težko določiti odločilni trenutek, ko je bila prepoznana nevarnost tobaka. Rak v ustih in na ustnicah sta bila opažena več kot stoletje pred pljučnim rakom, povezava s srčnimi zastoji pa je sledila še kasneje. Za naš namen je torej bistveno, *kdo je prepoznal nevarnost in kdo jo je zanikal* (ter zakaj).

Ko govorimo o konsenzu, moramo ločiti »znanstvenega« od »administrativno-birokratskega«. Pri pljučnem raku na primer je bila povezava v znanosti potrjena v štiridesetih in petdesetih letih 20. stoletja, uradniki pa so svoj pečat na ugotovitve dodali deset do dvajset let pozneje. Še tretji segment pa je (večinska) javnost oziroma običajni ljudje.

Nato pride še vprašanje: znanje o čem? Koliko ljudi še dandanes ve, da je tobak pomemben povzročitelj slepote, plešavosti in raka na mehurju? Kdo ve, da je kajenje v hollywoodskih filmih pritegnilo h kajenju vsako leto na sto tisoče Američanov in drugih ljudi po vsem svetu? Ali da cigarete vsebujejo cianid in radioaktivne izotope? Ali da je skoraj vsak pljučni rak usoden?

Veliko je odvisno od tega, s kakšnim jezikom in besedami sprašujemo. Že v petdesetih letih 20. stoletja se je večina Američanov »zavedala« – ali pa so »slišali« –, da utegne kajenje povzročati raka, veliko manj pa jih je bilo prepričanih v to. Leta 2007 sem bruce pri predmetu zgodovina znanosti na Stanfordu spraševal, ali so »prepričani«, da je kajenje »glavni razlog za pljučnega raka«; 91 jih je odgovorilo »da«, 44 pa »ne« ali »ne vem«. In to so bili bistri študenti, bodoči znanstveniki in tehnični strokovnjaki; osupljivo je, da jih skoraj tretjina ne verjame v to ključno dejstvo, morda celo najpomembnejše dejstvo na področju javnega zdravja.

Resnica je, da večina ljudi ne ve, kaj vse konča v cigaretah in kako jih industrija prinaša naokoli. Sam sem ta podjetja preučeval več desetletij, pa mi še vedno včasih zastane dih ob kakem novem spoznanju o njihovih prevarah in zvijačah.

OTOKI DVOMA

Ključni element obrambe tobačne industrije na sodiščih je bilo njihovo samopodcenjevanje; hoteli so prepričevati javnost, da so proizvajalci le orodje, ki pač daje trgu, kar si ta želi. Predstavljajo se kot nepomemben člen v kancerogeni vzročni verigi, ki ni vplival na ekspertize strokovnjakov ali na javno mnenje – ali na željo ljudi, da kadijo. Spomnimo se, da so več desetletij trdili, da *smo vsi ves čas vedeli*, da tobak ni zdrav (»univerzalno zavedanje«), *nihče pa ni mogel tega nikoli dokazati* (»odprto kontroverzno vprašanje«). To sta bila dva stebra, na katera so se več desetletij naslanjala kartelova pravna mnenja: vsi so vedeli, nihče ni imel dokazov. Po njihovem je bila industrija le previdna: niso hoteli prehitevati z rzsodbo, pa tudi bolnikom, ki so trpeli zaradi raka, so baje dolgovali preudarnost in pazljivost brez čustvene histerije protitobačnih gorečnejšev.

V resnici pa je tobačna industrija imela koruptivno vlogo v znanosti in to v nezaslišanem obsegu, ki si ga je težko

predstavljati. Najmanj 25 dobitnikov Nobelove nagrade je jemalo denar od tobačne industrije. Ta je tudi ustanavljala znanstvene revije in raznovrstne tehnične periodične publikacije. Organizirala je znanstvene kongrese in odpirala nova področja raziskovanja (za zavajanje in odvrčanje pozornosti). Raziskave so skrivali, sprevračali in prirejali za svoje namene. Najpogosteje pa so financirali temeljne raziskave zgolj zato, da so lahko rekli: »Smo na tekočem in zadevo jemljemo resno.« Financirali so raziskave, za katere ni bilo verjetno, da bi odkrile kaj neprijetnega, zato da so lahko razglašali: »Poglejte, kako temeljito smo gledali, pa tako malo odkrili!« Denar so metali v znanost, da so lahko govorili: »Zaupajte nam, mi smo eksperti.«

KONČNICA

Seveda je v igri več kot le »kdo je vedel in od kdaj«; takoj za tem pride vprašanje »In kaj storiti zdaj?«. Naslednje strani bodo, tako upam, prepričale vsakega nepristranskega bralca, da ni bilo niti približno dovolj storjenega za zaježitev najbolj smrtonosne od vseh nadlog, ki jo je tobačna industrija raznesla po vsem planetu. Ne smemo se sprijazniti s tem, da bi cigareta ostala problem obveščanja ali »informiranja«, nalepk (četudi slikovnih) in podobnega. Proizvajalci tobaka so kot z malarijo okuženi komarji, ki prenašajo največji vzrok smrti in najbolj razširjeno drogo. Pri tem ne govorimo le o zdravstvenem razdejanju, ampak tudi o vzroku za svetovno revščino in o grožnji zdravemu okolju ter integriteti znanstvenikov. Ukrepati je treba odločneje, ne le z zaviranjem potrošnje, pač pa tudi proizvodnje. Kadiłci so zasvojeni, zato ne smemo vsega bremena izbire prevaliti na njihova ramena.

Najprej pa: kako je prišlo do tega, da milijarda ljudi vsak dan inhalira saje in katran iz gorečih kemično obdelanih listov in ne zmore prenehati s tem? Da bi to doumeli, se moramo naučiti nekaj o tobaku, njegovi zgodovini in kemični sestavi ter o

tem, kako se ga pretvori v cigareto. Razumeti moramo njegov družbeni in simbolični pomen ter njegovo vlogo molzne krave za državne proračune. Razumeti moramo neznanski doseg in učinek cigaretnega marketinga in kako propagandna mašinerija tobačne industrije ohranja kajenje pri življenju – tako, da generira nevednost, počloveči kajenje in ga naredi za običajno in banalno početje, ki ga je pač treba sprejeti. Kako se je vse skupaj začelo?